

ปัจจัยที่ส่งผลต่อการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1*

FACTORS AFFECTING MORAL TEACHING MONK'S POTENTIAL

DEVELOPMENT OF SANGHA IN REGION 1

พระมหาสุพัฒน์ นนทปญโญ, สมาน งามสนิท, สุรพล สุธะพรหม

Phramha Supat Nandapañño, Sman Ngamsnit, Surapon Suyaprom

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Corresponding Author E-mail: krupranon@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อศักยภาพของพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 และแนวทางการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 การวิจัยเป็นแบบผสมวิธี การวิจัยเชิงปริมาณ ศึกษากลุ่มตัวอย่าง จำนวน 240 รูป วิเคราะห์ข้อมูลโดยวิเคราะห์ปัจจัยเชิงสำรวจ (Exploratory factor Analysis: EFA) และโมเดลสมการโครงสร้าง (Structural Equation Modeling : SEM) การวิจัยเชิงคุณภาพ ได้สัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญจำนวน 18 รูปหรือคน และสนทนากลุ่มเฉพาะจำนวน 12 รูปหรือคน วิเคราะห์ข้อมูลเชิงเนื้อหาเสนอข้อมูลเชิงพรรณนาความผลการวิจัยพบว่า ปัจจัยที่ส่งผลต่อศักยภาพของพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 ได้แก่ การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ และไตรสิกขา ซึ่งมีอิทธิพลทางตรง อิทธิพลทางอ้อม และอิทธิพลรวมต่อการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 แนวทางในการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 ประกอบด้วย 1. การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ มีการฝึกอบรมอย่างต่อเนื่อง จัดการศึกษาต่อยอด และพัฒนาทักษะการสอนสมัยใหม่ 2. ไตรสิกขา ได้แก่ การปฏิบัติตามกฎระเบียบ ฝึกจิตให้สงบ และเจริญภาวนา 3. หลักศักยภาพ มีการพัฒนาศักยภาพในการสร้างองค์ความรู้ใหม่ พัฒนาทักษะด้านการสอนสมัยใหม่ และมีความรักและศรัทธาในการเป็นพระสอนศีลธรรม

คำสำคัญ: การพัฒนา; ศักยภาพ; พระสอนศีลธรรม

Abstract

The objectives of this research article were to study the factor affecting to the moral teaching monk's potential development of Sangha in region 1 and guideline for moral teaching monk's potential development of

* Received March 19, 2020; Revised April 15, 2020; Accepted June 6, 2020

Sangha in region 1 with the mixed research methods. The quantitative method collected data from 240 samples and analyzed the data by using the exploratory factor analysis and structural equation modeling. The qualitative research conducted by in-depth interviewing 18 key informants and focus group discussion with 12 participants, analyzed the data by content analysis and descriptive interpretation. The findings were as follows: The factors affecting the moral teaching monk's potential development of Sangha in region 1 were human resource development and Sikkhā that had direct, indirect and combined influences on potential development of Sangha in region 1. The guidelines for potential development of Sangha in region 1 were: 1) Human resource development included ongoing training, providing the further education and developing the modern teaching skills, 2) Sikkhā included complying with the rules, training the mind for peace and Bhāvanā, 3) The potential principles included developing the capacity for creating a new knowledge, developing the modern teaching skills and having love and faith in being the moral teaching monks.

Keywords: Development; Potential; Moral Teaching Monk

บทนำ

การดำเนินงานของโครงการพระสอนศีลธรรมนั้นเป็นโครงการที่ดำเนินมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2548 เป็นต้นมา โดยการกำกับดูแลของกรมศาสนา ภายหลังต่อมาจากการที่กระทรวงวัฒนธรรมได้ทำข้อตกลงความร่วมมือกับกระทรวงศึกษาธิการ และมีการประชุมร่วมกัน พบว่ากระทรวงศึกษาธิการมีความต้องการพระสอนฯ ไปสอนในโรงเรียนเฉพาะที่สังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน (สพฐ.) ไม่น้อยกว่า 58,073 รูป โดยเฉพาะโรงเรียนวิถิพุทธ ซึ่งมีอยู่จำนวนมากกว่า 10,000 แห่ง เนื่องจากบริบทที่เกี่ยวข้องในด้านดังกล่าวนี้ซึ่งการดำเนินโครงการนั้นมีความสอดคล้องกับความต้องการของกระทรวงศึกษาธิการ ครอบคลุมพื้นที่ทั่วประเทศ คือ 1 ตำบล ต่อ 1 พระสอนฯ โดยมีความต้องการที่อยากจะขยายเพิ่มขึ้นอีก 4,000 รูปเป็นการนำร่อง โดยมุ่งเน้นประโยชน์ที่จะได้รับ คือ ผู้เรียนได้แก่ เด็ก เยาวชน นักเรียน นักศึกษา และมีเป้าหมายเพิ่มจำนวนพระสอนฯ ให้มากขึ้นเป็น 20,000 รูป เพื่อให้ครอบคลุมพื้นที่ตามเป้าหมาย ซึ่งในขณะเดียวกัน กรมการศาสนาได้เปลี่ยนบทบาทการบริหารโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ที่ดำเนินการมาแต่เดิมไปสนับสนุนกิจกรรมคุณธรรมด้านอื่นๆ โดยได้โอนภาระงานพร้อม

งบประมาณให้กระทรวงศึกษาธิการรับดำเนินการ และได้มอบให้มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยรับโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน มาดำเนินการจัดเข้าในพันธกิจประเภทงานให้บริการวิชาการแก่ชุมชน เพราะมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยมีความพร้อมทางด้านบุคลากรซึ่งมีพระสงฆ์ที่มีความพร้อมและมีพระที่สอนอยู่ในสถานศึกษาต่าง ๆ อยู่แล้ว และต่อมาโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนได้ดำเนินการเรื่อยมา รวมทั้งมีการการปฐมนิเทศพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนทั่วประเทศ การสัมมนาเชิงปฏิบัติการเข้มข้นวิทยากรแกนนำโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน และการอบรมเพื่อพัฒนาเพิ่มประสิทธิภาพพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ให้มีความรู้ ความสามารถในการออกปฏิบัติหน้าที่ คือการให้ความรู้แก่เด็ก และเยาวชนที่ถูกต้อง (สำนักงานพระสอนศีลธรรม, 2558; พระมหาสราวุธ แสงสีและคณะ, 2562)

ในปัจจุบันสังคมได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องและรวดเร็ว จึงทำให้เกิดภาวะวิกฤตและปัญหามากมาย เช่น ปัญหาวิกฤตวัฒนธรรมและวิกฤติทางสังคม ทำให้ประชาชนได้รับผลกระทบอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ (กฤษฎา แซ่หลี่, 2562) แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 11 พ.ศ. 2555–2559 (คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2555) ระบุปัญหาสังคมที่มีความเด่นชัด คือ ความเสื่อมถอยทางคุณธรรม จริยธรรม และค่านิยมไทย ส่งผลให้สถาบันทางสังคมมีแนวโน้มอ่อนแอ คนในสังคมขาดความไว้วางใจและขาดการมีส่วนร่วมทางสังคม วิกฤตปัญหาด้านคุณธรรม จริยธรรมเป็นความเสี่ยง ที่จะส่งผลให้ประชาชนอยู่ร่วมกันยากลำบาก มีความถีนการใช้ความรุนแรงแก้ไขปัญหามากขึ้นทั้งปัญหาในระดับครอบครัว และความคิดเห็นแตกต่างทางการเมือง ประกอบกับกระบวนการยุติธรรมแก้ไขปัญหาคิดไม่เต็มที่ ทำให้ขาดความไว้วางใจกัน นอกจากนี้กระแสวัฒนธรรมเสมือนจริงที่แพร่เข้ามาผ่านโลกไซเบอร์ ทำให้มีการสร้างเครือข่ายทางสังคมมากขึ้นมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมและวิจารณญาณในการเลือกรับ-ปรับ-ใช้วัฒนธรรม ส่งผลให้ค่านิยมไทยมีการปรับเปลี่ยนไปตามวัฒนธรรมที่รับมา เด็กและเยาวชนที่ยังไม่มีภูมิคุ้มกันที่ดีพอ หรือขาดการใช้วิจารณญาณกลั่นกรอง จะเสี่ยงต่อการรับวัฒนธรรมที่ไม่ดีงามมาใช้โดยง่าย นอกจากนี้ยังมีการใช้ประโยชน์จากวัฒนธรรมเสมือนจริงในเชิงของการสร้างปัญหามากกว่าเชิงสร้างสรรค์ ทำให้ความสัมพันธ์กับคนรอบข้างลดลง สร้างพื้นที่ส่วนตัวมากขึ้น นำไปสู่ความแตกแยกในครอบครัวและการมีส่วนร่วมในสังคมลดลง แต่ถ้ามองกันให้ลึกซึ้งถึงที่มาแห่งปัญหาอันที่จริงมักเกิดมาจากคน คนคือวิกฤตของสังคม จะต้องเริ่มต้นด้วยการปฏิรูปการศึกษาด้านคนเสียใหม่ คือ ให้มีคุณภาพ มีภูมิปัญญา และคุณธรรมอยู่ในตัวเอง เพราะว่าการศึกษาของไทยในอดีตไม่ได้นำเอาพุทธธรรมมาเป็นฐานของการศึกษา แต่นำระบบและองค์ความรู้ตามโลกนิยมมาเป็นแกนในการจัดการศึกษา จึงทำให้พุทธธรรมเองเริ่มห่างเหินจากชีวิตของคนไทยยุคปัจจุบันมากขึ้น และผลจากการ

จัดการศึกษาที่ผ่านมา การศึกษาไทยนั้นไม่ว่าจะประเมินโดยหน่วยงานใด นอกจาก จะไม่เป็นที่น่าพอใจแล้ว เป็นที่ยอมรับกันว่าการศึกษาไทยไม่ได้สอนให้คนรู้จักคิด วิเคราะห์ ริเริ่มสร้างสรรค์ และปฏิบัติจริง อีกทั้งหย่อนยานเรื่องการปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรม และวัฒนธรรม การศึกษาไทยจึงอยู่ในภาวะวิกฤตทางคุณภาพอย่างหนัก ถึงแม้ว่าการเรียนการสอนในอดีตที่กระทรวงธรรมการได้กำหนดให้มีวิชาจรรยาเป็นครั้งแรกในหลักสูตรทุกชั้น เมื่อ พ.ศ. 2475 ได้มีการปรับปรุงหลักสูตรวิชาจรรยาก็ขยายเป็นวิชาหน้าที่พลเมืองและศีลธรรม ถึงแม้ในเวลาต่อมาจะเพิ่มเนื้อหาเกี่ยวกับศาสนาและจริยธรรมขึ้นอีก แต่ปัญหายาวชนด้านศีลธรรม ก็ยังมีมากขึ้น (กระทรวงศึกษาธิการ, 2546)

ดังนั้น เพื่อให้การพัฒนางานของพระสอนศีลธรรมบรรลุตามเป้าหมายและเป็นการพัฒนาอย่างยั่งยืน จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพัฒนาศักยภาพของพระพระสอนศีลธรรมให้เป็นบุคคลที่มีคุณภาพโดยการให้การศึกษาอบรม การพัฒนา รวมไปถึง การเพิ่มความรู้ทักษะ และเจตคติ ให้พระสอนได้มีการพัฒนาการสอนศีลธรรมเพื่อให้เข้าถึงผู้เรียนได้มากขึ้น และเพื่อให้ทันโลกในยุคปัจจุบัน

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อศักยภาพของพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ภาค 1
2. เพื่อศึกษาแนวทางการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ภาค 1

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยแบบผสมวิธี (Mixed Methods Research) ทั้งการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) และการวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) คือ

การวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการสัมภาษณ์ ใช้วิธีการเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ได้แก่ บุคลากรโครงการพระสอนศีลธรรม จำนวน 4 รูป/คน พระสอนศีลธรรม จำนวน 9 รูป และนักวิชาการด้านพระพุทธศาสนา จำนวน 4 รูป/คน เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยได้แก่ แบบสัมภาษณ์ที่สร้างขึ้นตามวัตถุประสงค์ในการวิจัย วิเคราะห์ข้อมูล โดยนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์มาถอดเสียงและบันทึกเป็นข้อความ นำข้อความจากการสัมภาษณ์และการจดบันทึกมาจำแนกเป็นประเด็นและเรียบเรียงเฉพาะประเด็นที่เกี่ยวข้องกับวัตถุประสงค์การวิจัย วิเคราะห์คำให้สัมภาษณ์ของผู้ให้ข้อมูลสำคัญตามวัตถุประสงค์การวิจัย โดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis Technique) สังเคราะห์ข้อมูลตามวัตถุประสงค์การวิจัยและนำเสนอต่อไป

การวิจัยเชิงปริมาณ ประชากรที่ใช้ในการวิจัย คือ พระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 จำนวน 1,397 รูป (สำนักงานพระสอนศีลธรรม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2562) กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ พระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ภาค 1 จำนวน 240 รูป สำหรับขนาดของกลุ่มตัวอย่างที่ใช้ ผู้วิจัยใช้วิธีการกำหนดขนาดตัวอย่างในการวิจัยโดยการพิจารณาจากความเหมาะสมของจำนวนค่าพารามิเตอร์ที่ทำการประมาณค่าภายใต้โมเดลตามสมมติฐานในกรอบแนวคิดที่ได้ศึกษาเอกสารและทบทวนวรรณกรรมตามแนวคิดของนักวิจัยด้านโมเดลการวิเคราะห์โปรแกรมลิสเรล (LISREL program) คือ (Lindeman et al., 1980) และ (Weiss, 1972) ที่ได้ทำการกำหนดขนาดตัวอย่างตามกฎอัตราส่วนระหว่างหน่วยตัวอย่างและจำนวนพารามิเตอร์หรือตัวแปร ไว้เป็น 1 พารามิเตอร์ ใช้ตัวอย่าง 10-20 ตัวอย่าง จากกรอบแนวคิดการวิจัยพบว่า มีค่าพารามิเตอร์ที่ต้องประมาณภายใต้โมเดลลิสเรลทั้งหมด 12 พารามิเตอร์ ใช้เส้นพารามิเตอร์ละ 20 ตัวอย่างเท่ากับ $12 \times 20 = 240$ ตัวอย่าง การสุ่มตัวอย่างผู้วิจัยเลือกใช้วิธีสุ่มตัวอย่างแบบหลายขั้นตอนโดยขั้นตอนที่ 1 สุ่มตัวอย่างแบบแบ่งชั้น (Stratified Random Sampling) โดยการจัดแบ่งประชากรตามสำนักงานพระสอนศีลธรรมทั้ง 4 จังหวัด จะใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบแบ่งตามสัดส่วน (Proportional Stratified Random Sampling) คำนวณจากสูตร เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ มีจำนวน 3 ชนิด ได้แก่ แบบบันทึกเอกสาร (Document Recording Forms) เป็นเครื่องมือที่ใช้ในการศึกษาสภาพทั่วไปของพระสอนศีลธรรม แบบสอบถาม (Questionnaires) เป็นเครื่องมือที่ใช้ในการศึกษาการพัฒนาศักยภาพของพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ภาค 1 แบบสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (Quasi-Structure Interview Forms) วิเคราะห์โดยใช้การวิเคราะห์ปัจจัยเชิงสำรวจ (Exploratory factor Analysis: EFA) และโมเดลสมการโครงสร้าง (Structural Equation Modeling : SEM) การวิเคราะห์ข้อมูลส่วนบุคคล โดยใช้ค่าความถี่ ค่าร้อยละ และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน

ผลการวิจัย

1. ปัจจัยที่ส่งผลต่อศักยภาพของพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 การพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 หลังปรับโมเดล ประกอบด้วย การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ และไตรสิกขา มีอิทธิพลทางตรง อิทธิพลทางอ้อม และอิทธิพลรวมต่อการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 ค่าความเที่ยงของตัวแปรสังเกตได้ มีค่าความเที่ยงอยู่ระหว่าง 0.55-0.89 ซึ่งมีปัจจัยที่ส่งผลต่อศักยภาพของพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 คือ ตัวแปรที่มีค่าความเที่ยงสูงสุด ได้แก่ ด้านความรู้ มีค่าความเที่ยงเท่ากับ 0.89 รองลงมาคือ ด้านการพัฒนา มีค่าความเที่ยงเท่ากับ 0.83

ส่วนตัวแปรที่มีค่าความเที่ยงต่ำสุด คือ ด้านปัญญา มีค่าความเที่ยงเท่ากับ 0.55 สำหรับค่าสัมประสิทธิ์การพยากรณ์ (R2) ของสมการโครงสร้างตัวแปรภายในแฝง พบว่า มีค่าเท่ากับ 0.73 แสดงว่าตัวแปรในโมเดลสามารถอธิบายความแปรปรวนของไตรสิกขาได้ร้อยละ 73 เมื่อพิจารณาอิทธิพลทางตรงและอิทธิพลทางอ้อมที่ส่งผลต่อตัวแปรการพัฒนาศรัทธาภาพ พระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 พบว่า ตัวแปรดังกล่าวได้รับอิทธิพลทางตรงจากการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ โดยมีค่าอิทธิพลเท่ากับ 0.30 และเรียงตามลำดับตัวแปรที่มีอิทธิพลคือ การพัฒนา (91%) การศึกษา (71%) และการฝึกอบรม (77%) ตามลำดับ

นอกจากนั้นตัวแปรไตรสิกขา ยังได้รับอิทธิพลทางตรงจากการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ด้วยเช่นกัน โดยมีค่าอิทธิพลเท่ากับ 0.85 ซึ่งเป็นค่าอิทธิพลที่มีระดับนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 และการพัฒนาศรัทธาภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 ยังได้รับอิทธิพลทางอ้อมจากตัวแปรการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ โดยมีค่าอิทธิพลเท่ากับ 0.49 ซึ่งเป็นค่าอิทธิพลที่มีระดับนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01

2. แนวทางการพัฒนาศรัทธาภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 เป็นเบื้องต้น และนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเข้ามาบูรณาการกับศาสตร์ตะวันตกเพื่อให้เห็นถึงแนวการบูรณาการหลักพุทธธรรมอีกด้วย โดยศึกษาเกี่ยวกับหลักการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์และหลักศรัทธาภาพบูรณาการกับหลักไตรสิกขา จึงนำมาซึ่งการพัฒนาการพัฒนาศรัทธาภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 ดังต่อไปนี้

หลักการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ด้านการฝึกอบรมนั้น ได้กำหนดให้มีนโยบายในการฝึกอบรมพระสอนศีลธรรม และจัดสรรงบประมาณในการจัดการฝึกอบรมพระสอนศีลธรรมอย่างต่อเนื่องและพอเพียง ซึ่งทำให้พระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ภาค 1 ได้รับการฝึกอบรมเพื่อเพิ่มศักยภาพในการสอนศีลธรรมอย่างต่อเนื่อง และได้รับการฝึกอบรมทักษะการสร้างสื่อเพื่อนำไปใช้ประกอบการเรียนการสอน อีกทั้งยังมีการฝึกอบรมการใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัยในการสอนศีลธรรมแก่นักเรียน ด้านการศึกษา มีนโยบายในการจัดการศึกษาให้กับพระสอนศีลธรรมและมีการสนับสนุนให้พระสอนศีลธรรมได้ศึกษาต่อเพื่อพัฒนาความรู้ในระดับที่สูงขึ้น และจัดให้มีการศึกษาระดับประกาศนียบัตร การศึกษาหลักสูตรระยะสั้น รวมทั้งมีการส่งเสริมให้ได้รับการศึกษาของคณะสงฆ์ภาค 1 เพื่อพัฒนาตนเองในด้านการศึกษาอย่างต่อเนื่อง ด้านการพัฒนา มีนโยบายในการส่งเสริมและพัฒนาศรัทธาภาพพระสอนศีลธรรม และมีการฝึกอบรมพัฒนาเพิ่มประสิทธิภาพพระสอนศีลธรรมอย่างต่อเนื่อง ซึ่งสามารถยกระดับพระสอนศีลธรรม พัฒนาความรู้ความสามารถและพัฒนาทักษะด้านการสอนศีลธรรมให้สามารถประยุกต์ใช้หลักวิชาทางพระพุทธศาสนาในการสอนได้อย่างมีประสิทธิภาพ

หลักไตรสิกขา ด้านศีล พระสอนศีลธรรมภาค 1 ได้รับการพัฒนาพระสอนศีลธรรมให้มีความรับผิดชอบต่อการงาน มีการพัฒนาพระสอนศีลธรรมให้รู้จักช่วยเหลือผู้อื่นอยู่ทุกเมื่อ อีกทั้งยังมีการกำหนดระเบียบข้อบังคับเพื่อเป็นแนวทางแห่งให้ปฏิบัติให้เหมาะสมแก่สมณสาธูป และมีการส่งเสริมการสื่อสารด้วยสัมมาวาจาอันเป็นวาจาที่เป็นที่รักที่ชื่นชอบแก่ผู้ได้รับฟัง ส่วนด้านสมาธิ มีการพัฒนาพระสอนศีลธรรมให้มีความพากเพียรในการปฏิบัติงาน มีโครงการปฏิบัติธรรมให้พระสอนศีลธรรมได้เกิดการพัฒนาสมาธิ ฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอย่างต่อเนื่องเพื่อพัฒนาด้านจิตใจของพระสอนศีลธรรม ด้านปัญญา มีกิจกรรมที่ส่งเสริมและกระตุ้นให้พระสอนศีลธรรมได้เกิดทักษะทางปัญญา มีการพัฒนาพระสอนศีลธรรมให้เกิดทักษะทางปัญญา พัฒนาความสามารถในการคิดวิเคราะห์ ฝึกทักษะในการแก้ไขปัญหา พัฒนาทักษะในการถ่ายทอดความรู้ และพัฒนาขีดความสามารถในการสอนศีลธรรม

หลักศักราชภาพ ด้านความรู้ พระสอนศีลธรรมได้รับการเพิ่มศักยภาพด้วยการพัฒนาให้สอนศีลธรรมได้มีความรู้ความสามารถการสร้างองค์ความรู้ได้ด้วยตนเอง โดยใช้หลักโยนิโสมนสิการ พัฒนาความสามารถในการการถ่ายทอดความรู้ พัฒนาทักษะในการใช้ความรู้ ทำให้มีองค์ความรู้ในการสอนศีลธรรม มีองค์ความรู้ในวิชาการที่เกี่ยวข้อง ด้านทักษะ พระสอนศีลธรรมได้รับการพัฒนาทักษะในการใช้สื่อการสอน พัฒนาทักษะในการคิดวิเคราะห์การแก้ไขปัญหา มีทักษะในการถ่ายทอดความรู้และมีทักษะในการวางแผนการสอนศีลธรรม ด้านเจตคติ มีความมุ่งมั่นและพัฒนาคุณภาพการสอน ส่งเสริมให้มีการอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม พัฒนาให้เกิดค่านิยมในการช่วยเหลือสังคม มีความรักและศรัทธาในการเป็นพระสอนศีลธรรม มีความพึงพอใจในการปฏิบัติงานสอนศีลธรรมและอุทิศตนเพื่อการสอนศีลธรรมด้วยจิตใจที่มุ่งมั่น

อภิปรายผลการวิจัย

1. ปัจจัยที่ส่งผลต่อศักยภาพของพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 สำหรับปัจจัยที่ส่งผลต่อศักยภาพของพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 มีตัวแปรที่มีค่าความเที่ยงสูงสุดคือ ความรู้ รองลงมาคือ การพัฒนา และปัญญา เมื่อพิจารณาอิทธิพลทางตรงและอิทธิพลทางอ้อมที่ส่งผลต่อตัวแปรการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 พบว่า ตัวแปรดังกล่าวได้รับอิทธิพลทางตรงจากการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ นอกจากนั้นตัวแปรไตรสิกขา ยังได้รับอิทธิพลทางตรงจากการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ด้วยเช่นกัน ซึ่งเป็นค่าอิทธิพลที่มีระดับนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .01 ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพระครูปัญญากิจุต (ประจวบ ปณฺญาทีโป) (2558) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนในจังหวัดราชบุรี” ผลวิจัยพบว่า การพัฒนาศักยภาพ

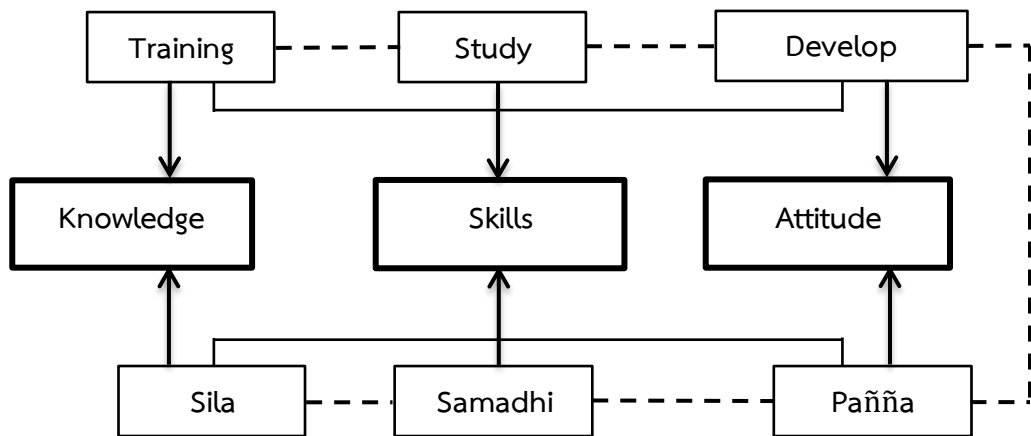
พระสอนศีลธรรมในโรงเรียนในจังหวัดราชบุรีมีดังนี้ (1) การพัฒนาศักยภาพด้านเทคนิควิธี ได้แก่ การพัฒนาความรู้ทั้งในระยะสั้น ระยะกลาง และระยะยาว พร้อมทั้งพัฒนาเทคนิควิธีการสอนตามแนวคิดการสอนแนวใหม่ซึ่งเป็นการพัฒนาศักยภาพตามหลักไตรสิกขาของพระพุทธศาสนา (2) การพัฒนาศักยภาพศักยภาพด้านมนุษยสัมพันธ์ ได้แก่ การปฏิบัติตามหลักการสร้างมนุษยสัมพันธ์ หรือ ปฏิบัติการ 4 ย. ได้แก่ ยิ้มแย้ม-ให้ยิ้มกับคนอื่น หยิบยื่น-ให้หยิบยื่นแต่สิ่งที่ดีให้ผู้อื่น ยินดี-ให้ยินดีในความสำเร็จของผู้อื่น และยุติธรรม-ให้ความเป็นธรรมกับทุกคน ซึ่งเป็นการพัฒนาศักยภาพตามหลักพรหมวิหารธรรมของพระพุทธศาสนา และ (3) การพัฒนาศักยภาพศักยภาพด้านความคิดรวบยอด ได้แก่ การสร้างเครือข่ายระหว่างพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน การจัดทำและเผยแพร่แผนปฏิบัติการประจำปีการปฏิบัติการของเครือข่ายพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนและการสร้างเครือข่ายระหว่างสถาบันการศึกษาโดยใช้โครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนเป็นสื่อกลาง ซึ่งเป็นการพัฒนาศักยภาพตามหลักสังคหวัตถุธรรมของพระพุทธศาสนา และสอดคล้องกับงานวิจัยของจักรวาล สุขไมตรี (2558) ได้วิจัยเรื่อง “รูปแบบการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามแนวพุทธจริยธรรมระดับอุดมศึกษา” ผลการวิจัย พบว่า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เป็นการเปลี่ยนแปลงกระบวนการคิดและการประพฤติปฏิบัติของมนุษย์ให้มีความเจริญขึ้นทั้งในเรื่องของความรู้ ทักษะ ความสามารถ เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพ ประสิทธิผลต่อการพัฒนาตนเอง องค์การ สังคม ซึ่งกระบวนการวางแผนการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ที่จะทำให้นมนุษย์มีการพัฒนาตนเองอย่างมีประสิทธิภาพ คือ ให้การศึกษา ให้การฝึกอบรมและให้การพัฒนา และสอดคล้องกับพรณี ผุดเกตุและคณะ (2554) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “รูปแบบการพัฒนาศักยภาพด้านการสอนของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนในจังหวัดสงขลา” จากผลการวิจัยพบว่า จุดมุ่งหมายของรูปแบบ คือ เพื่อพัฒนาศักยภาพด้านการสอนของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนให้มีความสามารถจัดการเรียนการสอนได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยพิจารณาจากสมรรถนะหลัก 2 ด้าน คือ ด้านความรู้ในวิชาชีพครูตามประเด็นการพัฒนาของรูปแบบและด้านทักษะปฏิบัติ

2. การพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 หลักการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ได้กำหนดให้มีนโยบายในการฝึกอบรมพระสอนศีลธรรม และจัดสรรงบประมาณในการจัดการฝึกอบรมพระสอนศีลธรรมอย่างต่อเนื่องและพอเพียง อีกทั้งยังมีการฝึกอบรมการใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัยในการสอนศีลธรรมแก่นักเรียน และมีการสนับสนุนให้พระสอนศีลธรรมได้ศึกษาต่อเนื่อง และจัดให้มีการศึกษาระดับประกาศนียบัตรและการศึกษาหลักสูตรระยะสั้น มีนโยบายในการส่งเสริมและพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมและมีการฝึกอบรมพัฒนาเพิ่มประสิทธิภาพพระสอนศีลธรรม ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาเกรียงศักดิ์ อินทปญโญ และคณะ (2557) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การพัฒนา

ศักยภาพของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนในจังหวัดลำปาง” ผลการวิจัย พบว่า การพัฒนา ศักยภาพพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ในจังหวัดลำปาง พบว่า 1) ด้านการฝึกอบรม ได้แก่ กำหนดเกณฑ์คัดเลือก “พระต้นแบบ” เพื่อยกย่องเป็นแบบอย่างในการพัฒนาพระให้เป็น ผู้นำการเปลี่ยนแปลงทางศีลธรรมอย่างเป็นรูปธรรมและยั่งยืน จัดระบบเติมรูปแบบให้มีความชัดเจน ยอมรับและสนับสนุนให้เป็นทางหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง 2) การศึกษา ได้แก่ ระดมผู้ชำนาญการหรือผู้เชี่ยวชาญในด้านนี้จัดทำคู่มืออย่างเป็นระบบและติดตามสอบถาม ให้มีความรู้ ให้ทันต่อความต้องการอย่างแท้จริง 3) การพัฒนา ได้แก่ ผลจากการปฏิบัติงาน ของพระสอนศีลธรรม ปรากฏชัดเจนในการเปลี่ยนแปลงของผู้เรียนที่ได้รับโอกาสเข้าเรียน กับพระ โดยมีเป้าหมายเพื่อให้นักเรียนสอบธรรมศึกษาทั้งนักธรรม ตรี โท เอก จำนวนมาก และสอดคล้องกับงานวิจัยของพระครูวิญาณสุนทร (จรินทร์ อาบคำ) (2554) ได้สรุป ผลการวิจัยการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา : กรณีสึกขาวิธดาภฟ้า อำเภอดาภฟ้า จังหวัดนครสวรรค์ ผลการวิจัยพบว่า การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขาเป็นอีกระบบหนึ่งของการศึกษาเพื่อให้บุคลากรมีระบบการพัฒนาที่มั่นคง และมีความสัมพันธ์กับการสร้างความเจริญให้กับตนเองด้วยการพัฒนาจิตใจและมีความเพียรพยายามทำงาน มีขันติความอดทน มีสัจจะมีความจริงใจ มีอธิษฐานความเด็ดเดี่ยวต่อความมุ่งหมาย มีความหนักแน่นเข้มแข็งมั่นคงของจิตใจที่จะทำงานให้บรรลุเป้าหมายและสอดคล้องกับงานวิจัยของพระปลัดปรีชา นนทโก (2560) ได้ทำการวิจัยเรื่อง การศึกษาแนวทางการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมโรงเรียนมัธยมศึกษาสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน ในจังหวัดระยอง ผลการวิจัยพบว่า มีการการปลูกฝังให้ผู้เรียนเห็นคุณค่าของตนเอง เข้าใจตนเอง เห็นอกเห็นใจผู้อื่น สามารถแก้ปัญหาความขัดแย้งทางอารมณ์ได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ให้รู้จักสาเหตุเกี่ยวกับการเรียนเกิดจากอะไร เพื่อที่จะได้แก้ไข้ปัญหาให้ตรงประเด็นการส่งเสริมปลูกฝังคุณธรรมพื้นฐานสำคัญ ที่ควรเร่งปลูกฝังประกอบด้วย ความขยัน คือ ความตั้งใจเพียรพยายามทำหน้าที่การทำงานอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ อดทนไม่ท้อถอย เมื่อพบอุปสรรค ความขยัน ต้องควบคู่กับการใช้ปัญญาแก้ปัญหาจนเกิดผลสำเร็จ การพัฒนาศักยภาพของพระสอนศีลธรรมโรงเรียนมัธยมศึกษาในจังหวัดระยอง พบว่า หน่วยงานพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน คณะครุศาสตร์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยควรมีนโยบายในด้านการส่งเสริมความรู้พระสอนศีลธรรมในระดับหลักสูตรประกาศนียบัตรการสอนศีลธรรมในโรงเรียน ควรจัดอบรมสัมมนาเชิงปฏิบัติการ การกระจายงานออกไปตามภูมิภาคต่างๆ ควรจัดอบรมสัมมนาเชิงปฏิบัติการอย่างน้อย 1 สัปดาห์ หรือมากกว่า และแบ่งการอบรมออกเป็นประเด็นปัญหาที่ค้นพบ ได้แก่ ปัญหาด้านหลักสูตร ปัญหาทางด้านการเรียนการสอน ปัญหาทางด้านการผลิตและการใช้สื่อ และการวัดและประเมินผล

องค์ความรู้จากการวิจัย

ในการศึกษาเรื่องการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ภาค 1 ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลจากองค์ความรู้ที่ได้รับจากการวิจัย จากนั้นได้ทำการสังเคราะห์เป็นองค์ความรู้ที่ได้สังเคราะห์จากการวิจัย ดังภาพที่ 1 และมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ภาพที่ 2 Synthesis Model

ที่มา: พระมหาสุพัฒน์ นนทปญโญ (2563)

จากภาพที่ 1 Synthesis Model สามารถอธิบายถึงรายละเอียดของโมเดลการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ภาค 1 ได้ดังต่อไปนี้

ด้านความรู้ (Knowledge) ให้พระสอนศีลธรรมมีความสามารถในการคิดวิเคราะห์ มีทักษะในการแก้ไขปัญหา มีทักษะในการถ่ายทอดความรู้ มีขีดความสามารถในการสอนศีลธรรม มีความสามารถในการใช้ความรู้ มีความสามารถในการสืบทอดหรือต่อยอดความรู้

ทักษะ (Skills) จะต้องดำเนินการเพื่อให้เกิดศักยภาพด้านทักษะ คือให้พระสอนศีลธรรมมีความสามารถในการคิดวิเคราะห์ มีทักษะในการแก้ไขปัญหา มีทักษะในการถ่ายทอดความรู้ มีขีดความสามารถในการสอนศีลธรรม มีความสามารถในการใช้ความรู้ มีความสามารถในการสืบทอดหรือต่อยอดความรู้

เจตคติ (Attitude) จะต้องดำเนินการเพื่อให้เกิดศักยภาพด้านเจตคติ คือให้พระสอนศีลธรรมมีแรงจูงใจ และความมุ่งมั่นการปฏิบัติงาน เพื่อที่จะได้ถ่ายทอดความรู้ ในการสอนศีลธรรม ให้แก่เด็กและเยาวชนได้อย่างเต็มที่ โดยดำเนินการดังนี้

1. ฝึกอบรมทักษะอย่างเข้มข้นผ่านกระบวนการของสำนักงานพระสอนศีลธรรม ส่วนกลาง อบรมในหลักสูตร Active Learning และการเรียนรู้ในลักษณะของ e-learning เพื่อให้พระสอนศีลธรรมมีความสามารถในระดับ Smart Teacher
2. ต้องจัดการศึกษาให้พระสอนศีลธรรมได้แรงจูงใจ และเจตคติที่ดีในการสอน ศีลธรรม โดยศึกษาในหลักสูตรระดับประกาศนียบัตร การศึกษาหลักสูตรระยะสั้น คณะสงฆ์จะต้องส่งเสริมให้ได้รับการศึกษาตามกระบวนการของของคณะสงฆ์ การสนับสนุนและส่งเสริมการศึกษาด้วยตนเอง มีนโยบายในการจัดการศึกษาให้กับพระสอนศีลธรรม มีการสนับสนุนให้พระสอนศีลธรรมได้ศึกษาต่อเพื่อพัฒนาทักษะในระดับที่สูงขึ้น
3. ต้องมีการพัฒนายกระดับทักษะพระสอนศีลธรรม ให้เป็นพระสอนศีลธรรมที่มีทักษะในการใช้เทคโนโลยีในการสอน พร้อมทั้งพัฒนาความสามารถ พัฒนาทักษะ พัฒนาประสบการณ์ และจะต้องมีนโยบายในการส่งเสริมและพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรม
4. มีการกำหนดระเบียบข้อบังคับ และวิธีปฏิบัติเพื่อให้พระสอนศีลธรรมได้เรียนรู้ ปฏิบัติให้ถูกต้องตามสมณสาธูป ในความเป็นพระสอนศีลธรรม มีการส่งเสริมให้พระสอนศีลธรรมใช้การสื่อสารด้วยสัมมาวาจา และพระสอนศีลธรรมทุกรูปต้องมีความรับผิดชอบ ต่อภาระงานที่ได้รับ
5. มีโครงการปฏิบัติธรรมให้พระสอนศีลธรรมได้เกิดการพัฒนาสมาธิ ฝึกปฏิบัติ วิปัสสนากรรมฐาน พระสอนศีลธรรมจะต้องเอาใจใส่ในหน้าที่ มีความอดทนอดกลั้น มีความพากเพียรในการปฏิบัติงาน
6. พระสอนศีลธรรมจะต้องมีความสามารถในการคิดวิเคราะห์ แก้ไขปัญหา ที่เกิดขึ้นกับผู้เรียน มีการถ่ายทอดความรู้การสอนศีลธรรมได้อย่างมีอรรถาธิบาย พร้อมทั้งมีกิจกรรมที่ส่งเสริมและกระตุ้นให้พระสอนศีลธรรมได้เกิดทักษะทางปัญญา

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะที่ได้จากการวิจัย

มหาเถรสมาคมควรมีนโยบายการดำเนินงานยุทธศาสตร์การพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ในประเทศไทย จัดอบรมหลักสูตรการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ในประเทศไทย ตลอดถึงส่งเสริมและสนับสนุนงบประมาณการพัฒนาพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ในประเทศไทย

ข้อเสนอในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรทำการวิจัยเปรียบเทียบการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ เพื่อเป็นแนวทางการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมทั่วประเทศ

2. ควรศึกษาพุทธศาสตร์การสอนศีลธรรมของพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ในประเทศไทย เพื่อกำหนดยุทธศาสตร์ในการสอนศีลธรรมที่เป็นรูปแบบเดียวกัน

3. ควรศึกษาวิจัยการพัฒนาสมรรถนะของพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ในประเทศไทย

เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงศึกษาธิการ. (2546). *การจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- กฤษฎา แซ่หลี่. (2562). รูปแบบการปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรมสำหรับวัยรุ่นไทยยุคใหม่ ตามหลักพุทธธรรม ผ่านกลไกการขับเคลื่อนโครงการคลินิกคุณธรรม ของพระธรรมวิทยากร. *วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์*, 8(1), 59-70.
- คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2555). *สำนักงานแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 พ.ศ. 2555-2559*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- จักรวาล สุขไมตรี. (2558). รูปแบบการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามแนวพุทธจริยธรรมระดับอุดมศึกษา. *วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์*, 4(1), 238-252.
- พรรณี ผุดเกตุ และคณะ. (2554). *รูปแบบการพัฒนาศักยภาพด้านการสอนของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนในจังหวัดสงขลา (รายงานการวิจัย)*. นครศรีธรรมราช: มหาวิทยาลัยราชภัฏนครศรีธรรมราช.
- พระครูปัญญาภิยุต (ประจวบ ปณฺหาทีโป). (2558). *การพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนในจังหวัดราชบุรี*. (วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูวิธานสุนทร (จรินทร์ ออบคำ). (2554). *การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขา :กรณีศึกษาวัดตากฟ้า อำเภอดงพิกุล จังหวัดนครสวรรค์*. (วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขารัฐประศาสนศาสตร์). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระปลัดปรีชา นนทโก. (2560). *การศึกษาแนวทางการพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมโรงเรียนมัธยมศึกษาสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน ในจังหวัดระยอง (ดุษฎีนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา)*. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พระมหาเกรียงศักดิ์ อินทปญโญ และคณะ. (2557). การพัฒนาศักยภาพของพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนในจังหวัดลำปาง (รายงานการวิจัย). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาสุรารุณ แสงสีและคณะ. (2562). การพัฒนาศักยภาพพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนมัธยมศึกษา ตอนปลายในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค 15. *วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์*, 8(4), 98-107.
- พระมหาสุพัฒน์ นนทปญโญ. (2563). การพัฒนาศักยภาพของพระสอนศีลธรรมของคณะสงฆ์ ภาค 1 (ดุสิตนิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สำนักงานพระสอนศีลธรรม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2558). *แผนยุทธศาสตร์พระสอนศีลธรรมในช่วงแผนพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฉบับที่ 11 (2555-2559) (พิมพ์ครั้งที่ 2)*. นนทบุรี: หจก.เซนปรีนติ้ง.
- สำนักงานพระสอนศีลธรรม มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2562). *พระสอนศีลธรรมในโรงเรียน*, สืบค้น 20 ตุลาคม 2562, จาก https://www.krupra.net/v3/index.php?url=monkprovince_lst.
- Lindeman, R.H. et al. (1980). *Introduction to Bivariate and Multivariate Analysis*. Scott, Foresman: Glenview. IL.
- Weiss, R. (1972). *The Provision of Social Relationship*. In Z. Rubin (Ed). *Doing Unto others* Englewood Cliff. N. J: Prentice-Hall.